

Донцов ховає Донцова

„Das Leben... sich pausenlos verändert und diejenigen zu Sklaven der Form macht, die ihm weder zu folgen noch es immer wieder neu zu gestalten willens sind“.

Казімір Едмід

„Найхарактеристичнішою рисою сучасного українця є зміна квієтизму на неспокій. Сталий неспокій, сумнів апостола Томи і одночасно стремління відшукати нові wartości“.

Юрій Луца

В журналі «Орлик» за вересень 1947 року надрукована стаття Д. Донцова, в якій він дуже гостро нападає на Юрія Косача. В журналі «Проблеми» за липень 1947 року надрукована стаття М. Лагодівського, в якій він дуже гостро нападає на Д. Донцова. Можна думати, що статті писані одночасно і в усякому випадку незалежно одна від одної. Цікаво подивитися, що саме закидає Д. Донцов своїм противникам і що йому закидають його противники. В дальших цитатах ми дозволили собі викинути власні імена і заступити їх для обох об'єктів нападу — Д. Донцова, в одному випадку, Юрія Косача, в другому, займенниками “він”.

В одній статті говориться: “Духова структура його незгармонізована і повна внутрішніх противенств та несподіваних скоків, як мало яка інша. Наверх виявилось це в політичнім кочівництві з одного табору до іншого і зміні політичних переконань і ідеологій”. У другій статті говориться: “Зрештою, тяжко трактувати його, який стало сам собі заперечує. І, мабуть, напівсвідомо”. Отже, маємо обопільний закид у непослідовності і морально-політичній несталості.

В одній статті говориться: Він — “автор брошури..., із-за якої міг гратулювати йому сам герольд безбожництва Ярославський”. В другій статті говориться, що противник її належить до фальшивих пророків, які “поставили в осередку своєї доктрини людину, детронізуючи її Творця, який повинен стояти в центрі всього”. Отже, маємо обопільний закид у безбожництві і намаганні поставити людину понад і поза Богом.

В одній статті говориться: Він пропагував “аморальність як національну чесноту”. В другій статті говориться: Він сіяв “повну душевну й моральну розперезаність”. Отже, маємо обопільний закид в аморальності.

В одній статті говориться, що він є носій тієї “анархії думки, волі і почуття, яку спостерігаємо в сучасній Європі; анархії, що перетворила гуманізм у моральний квієтизм і непротивлення злу; раціоналізм — в боговідступство, а вільнодумство — в заперечення всяких керуючих аксіом в житті особистім і громадськім”. В другій статті говориться, що він “став, може і зовсім несвідомий того, знярядям загально-європейської тенденції визволення бестії”. Отже, маємо обопільний закид у бестіяльності і торуванні шляху для бестіяльного в людині.

В одній статті говориться, що він породжує не “виховання, а хаотизацію загалу”. В другій статті говориться, що його проповідь приносить “замість упорядкування... хаос думок, замість оформлення нової духовости... духове розхристання і моральне розгнuzдання”. Отже, маємо обопільний закид у хаотизації загалу.

Чи треба провадити далі ці зіставлення? Чи не переконався читач, що Д. Донцов закидає своїм противникам те саме і майже тими ж словами, що вони йому? Ледве чи здогадався читач, що в перших трьох випадках подано на першому місці вислови Лагодівського, а на другому — Д. Донцова, а в других двох — навпаки.

Чи може бути корисною і плідною дискусія, в якій дискутанти закидають один одному те саме? Очевидно, що тут може йтися тільки про сперечання чисто словесне, коли в однакові слова вкладається відмінне значення, або про дискусію позірну. Про дискусію, вирвану з живого історичного контексту і піднесену в якусь сферу абстрактних, безтілесних понять.

Про Д. Донцова написано вже дуже багато. Одні доводять, що йому новітня українська духовість зобов'язана своїм оформленням. Другі вважають його за зло-

го духа новітнього українства, духа, що розтлівав і спотворював усе добре, що в українстві є. Між цими двома полюсами є безліч градацій. В таких обставинах звертатися ще раз до перегляду ролі й ваги Д. Донцова — чи доцільно це? Полемізувати з Донцовим — чи варте це накладу часу і паперу?

Потреба дискусії з Д. Донцовим стане ще сумнівніша, коли згадаємо загально-відомий зрештою факт, що в полеміці Д. Донцов не є прихильник чистої гри. Що він ніколи не розглядає поважно аргументів противника, а намагається, вихопивши з його писань кілька випадкових або вирваних з контексту цитат, скомпромітувати і спалюжити свого противника, покладаючи надію на те, що під громом його обвинувачень і градом його сарказмів читач забуде незбивні аргументи, висунені проти Д. Донцова, і буде загіпнотизований нав'язанням оратора і навальністю наскоку. Що, інакшими словами кажучи, Донцов не полемізує, а очорнює, і не бореться “законними методами”, а підставляє ніжку, сподіваючися, що при падінні його ворога вибух реготу навколишньої аудиторії заглушить голос чесного судді змагань, що міг би домагатися дотримання правил.

Всі ці загальновідомі речі можна дуже легко потвердити і на матеріялі «Листи до голови МУРу п. Уласа Самчука», вміщеного в «Орлику», з якого наводжувано перед цим цитати і який є безпосереднім приводом написання цих рядків. Ось небагато прикладів з багатьох можливих.

Д. Донцов протестує проти статті Юрія Косача «Вільна українська література», вміщеної в збірнику «МУР» ч. 2. Це не перешкоджає йому одначе раз-у-раз замість прізвища Юрія Косача ставити слово «МУР». Він пише: “Проти чого протестує «МУР»?” Або: “«МУР» уважає, що «Вісник» мав згубний вплив на літературу доби”; або “«МУРові» ці статті (в «Віснику» Ю. Ш.) не подобаються” і т. т. і т. д. Можна було б подумати, що Д. Донцов не знає, що він має справу не з журналом, а із “збірником літературно-мистецької проблематики”, себто із збірником дискусійних матеріялів. Але він не може не знати цього, бо це надруковано на титульній сторінці книжки. А може йому попався примірник з вирваною титульною сторінкою? Тоді він мав дуже доброзичливих передатників книжки, що вирішили полегшити йому полеміку. Можна було б подумати, що Д. Донцов не знає і вступної редакційної статті до I-го збірника

«МУР», де ясно написано: Збірники МУР'у — “це мусить бути трибуна літературно-мистецької праці і **дискусії**. Трибуна для всіх вільна і не обмежена апіорними доктринами”. Так подумати можна було б, якби Д. Донцов не цитував іншого місця цієї самої статті. А може йому попався примірник з вирваним цим уступом? Але чи не розраховує він просто на наївного читача, якого можна задурити, на читача, сказати б, не з “еліти”, а з “гречкосіїв”?

Адже це не недогляд і не випадковість. Бо коли спершу під поняття МУР підставляється як тотожне — поняття “Косач”, то слідом за цим під поняття “Косач” підставляється як тотожне — поняття... большевизм. В цьому, власне, суть статті.

Правда, Д. Донцов починає з заяви: “Не особа автора статті (Юрія Косача. Ю. Ш.) цікавить мене”. Одначе наступну фразу він уже присвячує якраз особі автора, згадуючи, що свого часу той друкувався в органі галицького радянськості — або, як це формулює сам Д. Донцов, “в большевицьких «Нових шляхах»”. І цей мотив стає провідним і повторюється чим далі, тим настирливіше. Мовляв, “автор нападу з МУР'у” не “припадково опинився з А. Крушельницьким і М. Рудницьким”. Мовляв, напади на «Вісник» пояснюються тим, що їх автор — “новошляхівець”. Юрій Косач закидає «Вісникові», що той не знайомив читача з творчістю Р. Ролляна, А. Барбюса, Т. Манна, Ф. Верфеля, Дж. Голсворсі, П. Бак, Т. Драйзера, А. Сінклера, Дж. Папіні, а з старих ігнорував Шіллера, Байрона, Шекспіра, Рабле, Сервантеса. Д. Донцов відповідає на це, що Юрій Косач підносить “галерію славних прихильників “третього Риму” — Барбюса, французького большевика, А. Сінклера, американського большевика” — і поспішає перейти до висновку: “Все це логічно для був. колеги А. Крушельницького і М. Рудницького, який тепер в «Радянській Україні» так само, як напасник з МУР'у бореться з вісниківським “шовінізмом””.

Автор цих рядків не належить до прихильників творчості А. Барбюса і А. Сінклера і не вважає, що «Вісник» погано робив, не висвітлюючи їх діяльність. Але чи бажання **познайомити** з ними читача вже означає большевизм? І далі: чому Д. Донцов **не помітив** усіх інших наведених у Юрія Косача прізвищ? Дуже просто: назвати Папіні, Верфеля, Голсворсі большевиками... Це навіть за логікою Д. Донцова неможливо. А відпові-

дати по суті... Цього ніколи не робив Д. Донцов. Його метода: компромітувати противника, паплюжити, обплювати. Апелювати не до розуму культурної людини (за його термінологією “еліти”), а до розгнуданих інстинктів черні — за власним висловом Д. Донцова “того шумовиння, тої голоти, яку Бакунін звав “гранд канай популер”, а Маркс — “люмпенпролетаріатом””.

Чи ж дивно, що далі рух іде вже на виключених гальмах? Заявляється: “Хто читав промови громовержців Громика чи Молотова, той завважить відразу, з чийого арсеналу, з арсеналу чисті доктрини запозичені обвинувачення в тих страшних гріхах”. Або: “Великих слів велика сила, що її знайдете в кожному червоному чи рожевому часописі”. Тепер ґрунт підготовано, леопард — правда, — вже беззубий — може зробити новий стрибок: “Недавно ще й «Радянська Україна» знов писала про поступ... і за співпрацю націй, особливо за “споконвічне братство” нашого народу з московським”. І виходить, ніби Юрій Косач обстоював “братерство” нашого народу з московським”, хоч ні на що подібне в його статті ані натяку нема. Ланцюг фальсифікацій завершено: низкою підстановок, зрештою дуже нескладних, розрахованих на цілковитого примітива, “доведено”, що МУР пропагує більшевизм і москвофільство, а вісниківство — єдине, що цьому протистоїть.

Чи Д. Донцов справді думає, що Юрій Косач заражений більшевизмом? Звичайно, ні. Він прекрасно знає, що Косач не менший ворог більшевизму, ніж він сам. Але демагогія є демагогія, і її якнайширше пускає в хід Д. Донцов (як і нерідко його противники). Німці кажуть: Die Lüge hat kurze Beine. Це прекрасно потверджує і наш ватажок леопардизму. Коли він випадкові фрази або уривки фраз, наведені з творів його противника, зіставляє з так само вихопленими уривками фраз з більшевицької преси, він чудово знає, що він фальшує карти.

До речі ця метода — улюблена метода всіх наших демагогів. І тому треба підкреслити, що не всі фрази, вживані більшевиками, — погані. Погані часто не фрази, а той реальний зміст, яким більшевики їх сповняють. Коли більшевицька конституція проголошує низку прав людини, — в цих **фразах** є багато слушного, і біда в тому, що вони в тій системі можуть бути тільки фразами. Коли більшевизм розпинається за національне визволення колоніальних народів Азії, — то під цими

фразами цілком можна підписатися, — а зовсім інша справа, які вчинки, які підступи за ними ховаються. Бо коли вже йдеться про фрази, то Д. Донцов може в советській пресі прочитати — і то в вирокі найвищого суду, що А. Крушельницький, зв'язками з яким найбільше докоряє Д. Донцов Юрієві Косачеві, засуджується до кари за націоналізм; а друга особа, згадувана Донцовим, Михайло Рудницький, за час, що минув від днів написання листа Д. Донцова, теж опинився в шкідливих націоналістах. От «Радянська Україна» в числі з 27. 11. 47. обурюється, що «аж до останнього часу членами Спільки письменників перебували такі запеклі буржуазні націоналісти, як П. Карманський, М. Рудницький». Це фраза з редакційної статті «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність укр. радянської літератури!» Однак цим фразам Д. Донцов не поїме віри, бо вони йому не вигідні! Тож загальний висновок є той, що зіставляти фрази можна за їхнім реальним змістом, а не за їхнім звучанням. Зрештою ми далі ще побачимо, що дуже багато оцінок самого Д. Донцова дуже багатьма рисами надзвичайно близькі до большевизму, хоч і не будемо робити з цього висновку, що він є большевик або агент большевизму, — дарма що об'єктивно останні писання Д. Донцова страшно корисні для большевизму.

І тут ще одне типове непорозуміння: як аргумент правоти Д. Донцова виставляється те, що саме на нього нападає найбільше большевицька преса. О *sancta simplicitas!* Большевики досить вираховані пропагандисти, щоб знати, що на одних треба нападати, а інших — замовчувати. І нападають вони звичайно в двох випадках: або тоді, коли замовчати ніяк не можна, або тоді, коли з усіх ворогів це, на їхню думку, саме той, який найлегше дає себе скомпромітувати. І ще треба довести, з якої саме з цих двох причин большевики нападають на Д. Донцова, водночас замовчуючи, скажімо, Ольжича, або Юрія Липу, або Й. Позичанюка, які були суб'єктивно не меншими ворогами большевизму, а об'єктивно може далеко небезпечнішими. Чи може серед сотень тисяч людей, знищених ежовщиною, не було страшних для большевизму ворогів? Однак про них не згадувано ніде й ніяк. Ні, ця пекельна машинерія демагогії й терору вміє не тільки галасувати, вона вміє і мовчати. І, здається, не буде помилкою сказати, що своїх найбільших ворогів вона воліє замовчувати — принаймні починаючи від середини 30-х років.

Таким чином демагогічність, розрахунок на легковірного, безкритичного читача, що не вмiє й не любить думати, нарешті, беручи об'єктивно, просто фальсифікація думок і намірів противника — це методи “полемики” Д. Донцова. Що дивуватися спритній грі на місці обрубаними цитатами в полемічних статтях, коли цілі книжки Д. Донцова побудовані з початку до кінця на фальсифікації цитат!

От, скажімо, «Дух нашої давнини» — книжка на 271 сторінку, яка найменше на три чверті складається з цитат — переважно цитат з нашого старого письменства. Тільки воістину катастрофічним незнанням у нас нашої давньої літератури (та ще, правда, незвичайно нудним характером твору) можна пояснити, що досі ніхто всерйоз на це не звернув уваги. Не будемо зацікавлятися гумористикою расової маячні Д. Донцова — це матеріал радше для «Ліса Микити». Але коли Д. Донцов окреслює риси української “еліти”, спираючися на нібито наше старе письменство і Шевченка, то справді камені готові возопити! Рисами еліти Д. Донцов уважає шляхетність, мудрість і мужність. Згода (хоч мудрість у розумінні Донцова зовсім не мудрість). Та коли він починає з ідеалу нашої старої літератури робити якихось фіореподібних молодчиків, то це виглядає передусім... комічно. Ось він пише: “У князівській Русі володарі не дбали про “фізичне збереження нації”, не дбали про кобилу й поодинокого смерда і його ріллю, лише про всю Руську Землю” (165). Лапок нема, але образи нагадують повчання Володимира Мономаха дітям. Розкриваємо його й читаємо буквально таке: “Всього ж паче убогих не забувайте, но елико могуще по силі корміте, і придавайте сироті, і вдовицю оправдіте самі, а не вдавайте сильним погубити чоловіка. Ні права, **ні крива** не убивайте, ні повелівайте убити його; аще буде повинен смерті, а душі не погубляйте нікакої же християни”. Виходить, що Володимир, в протилежність твердженню Д. Донцова, навчав дбати не тільки про землю і про фізичне збереження нації, а і про кожну людину, і навіть винних (крива!) закликав не вбивати!

За Д. Донцовим Мономах “радив “не зріти на воєводи і сторожі, або на посадників і на баричі””, — себто пропонував не звертати жадної уваги на добробут і щастя окремої людини. Розкриваємо текст і читаємо: “**На войну вишед**, не лінітеся, не зріте на воєводи” і т. д. Пропущено маленький деталь: те, що у князя Володи-

мира було режимом війська в поході, Д. Донцов видає за постійну його настанову в житті.

Кирило Турівський закликав славити Христа, передусім, за те, що він є “вся волки і агнці в єдино стадо собравший”. Це не перешкоджає Д. Донцову робити його теж ідеологом самих вовків — “провідної касті”, яка не знає жалю і людських почувань взагалі (169). Те саме з Шевченком, який мріяв про суспільство рівних людей, про суспільство-рідину, де “врага не буде супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на землі”, — а Д. Донцов робить з нього ненависника і мальтретанта “гречкосіїв”, з яких Д. Донцов хоче зробити об’єкт зневаги й глузу. Він пише: “Вимріяне демократами суспільство, яке складалося б лише з селянства або взагалі лише з т. зв. трудящого народу без окремої провідної вестви — це плебейська фантазія, в житті неіснуюча” (121). Зараз для нас не важить, чи це фантазія і чи справді демократична, — важить тільки те, що заперечуване Д. Донцовим — прямий переказ наведених думок Шевченка, і, отже, це Шевченко опиняється в плебейях, хоч далі Д. Донцов і буде твердити, що Шевченко “відтворив нам старі чесноти козацької провідної верстви”, як їх розуміє Д. Донцов. Не кажемо вже про бідного Сковороду, з якого наведено, правда, купу клаптів фраз, але від духу філософії якого в книжці не лишилося ані малого сліду.

При такому поводженні з авторами загально-шанованими, з клясиками, що ж дивуватися такому “різвому”, як кажуть у Галичині, поводженню з різними там Косачами, Самчуками й Шерехами. От я беру, наприклад, статтю про МУР «Ідея чи безідейність» в лондонському «Українському кличі»*) і читаю зовсім нові для себе речі, після яких у дужках стоїть “Листи і статті голови МУРу У. Самчука”. Скільки не пригадую, не можу пригадати, щоб Самчук подібні думки висловлював. Чи може я забув? Але читаю далі і знаходжу таку фразу: “Проповідуеться “енергетичний матеріялізм”, “антропоцентризм”, бож “центр світу і мірило речей є людина”,

*) Стаття ця, правда, підписана ініціалами Р. О. Але уся її фразеологія, словник, методи демагогії, тон і напрям не лишаять сумніву, що ми маємо тут справу з alter ego Д. Донцова. Зрештою авторство нас тут не цікавить; для нас важливий не Д. Донцов як особа — бажаємо йому многих літ і доброго здоров’я — а донцовщина як стиль життя, писання і... мислення (хоч як мало це слово відповідає слову донцовщина). А з цього погляду стаття ця — бездоганий документ, і ми дозволимо собі й далі посилатися на неї.

не Бог! Бож на їх думку не треба моралі як "категоричної даности", ані релігії як "традиційної даности", одне і друге мають бути такі, які вибере собі "свобідна людина"”. І після цієї купи нісенітниць, на моє превелике здивування, я знаходжу своє прізвище: в дужках стоїть “Шерех у МУРі”. Де і коли я говорив усі ці дурниці? Все це суцільна фальсифікація. Я ніде й ніколи не виступав ні проти моралі, ні проти релігії. Більше того: я ніколи не вживав навіть приписаного мені слова “свобідний”. Воно належить до лексики Д. Донцова. І все це навіть не висновки мого критика, а взято в лапки, отже, подане як мої власні слова!

Висновок з усього дуже простий, і його висловив Юрій Клен, сказавши: “Коли ми зустрічаємося з неетичною методою критики, то єдине, що лишається нам, — не сідати з тими людьми за один стіл”. Чи подумав Д. Донцов, наводячи Кленові слова, що вони стосуються, насамперед, до нього самого?

Тому в дальшій частині статті ми не маємо наміру полемізувати з Д. Донцовим. Натомість зробимо спробу в міру можливості об’єктивно висвітлити головні позитивні й негативні риси донцовщини, чи то пак вісниківства, в час її зародження й розквіту, щоб оцінити її роллю тепер. Не будемо говорити ні про Самчука, ні про Косача, ні про себе. Самим стилем своєї статті, як ми вже бачили, Д. Донцов об’єктивно ствердив частину обвинувачень Юрія Косача: обвинувачення в затисканні немилих письменників методами провокації й наклепу, в створенні певної кліки літературних законодавців. Важливі не особи, а концепції. Вісниківська концепція в свій час була доконечна й корисна. Вона визначила собою коло двох десятиріч нашої духовости. Нам, правда, кажуть, що “Донцов не проводив, а тільки зручно грав на настроях і захопленні модними гаслами” (Лагодівський). Не аналізуймо, так це чи ні. Америка теж названа ім’ям не Колумба. Донцов для нас тут — символ відтинку нашої історії. Чи був він його Колноббом, чи тільки Америго да Веспуччі, це справа другорядна.

Так само не згодні ми з твердженням, що його “вплив був глибоко негативний”. Говорити так означає шукати льокальних козлів відпущення для кризи, яку переживає тепер усе цивілізоване людство. Про це добре говорив І. Сільоне в своїй промові на конференції Пен-клубів: “Тепер кожній серйозній людині повинно бути ясно, що не можна зформувати жадного осуду кри-

зи нашого часу інакше, як на основі її загального характеру. Шукаючи козлів відпущення, ми не витремо з нашої свідомости досвіду загального занепаду, універсальної важности цього”. Подібні думки висловлював у нас М. Шлемкевич у статті «Орган громадської думки» („Проблеми”, 1948, ч. 1-2). Важливі не козли відпущення, а певні концепції. Сміємо твердити, що сучасного українства не могло б бути без етапу вісниківства. Але так само твердимо й те, що тепер ця концепція стає перепоною в дальшому розвитку українства — і тут має рацію сто разів М. Лагодівський. Концепцію сучасного етапу розвитку українства дає ідея МУРу, і саме цим треба пояснити активність, темпераментність і запеклість нападів Д. Донцова і інших вісниківців на МУР, як ми могли переконатися на підставі листа Д. Донцова до Уласа Самчука. Бо де ж і коли бувало, щоб приречене мовчки і без опору відступало перед тим, що йде йому на зміну?

* *
*

Під словом націоналізм можна розуміти різні речі. НКВД вважає за українського націоналіста вчителя, який, закінчивши лекцію української мови, на перерві далі говорить з учнями по-українськи. Знаний уже нам Р. О. в «Українському кличі» схильний ототожнити український націоналізм з “нашою політичною ідеєю” в “окресленій і ясній формі”, себто з наукою Донцова. З обох підходів можна усміхнутися, але можна над ними і призадуматися. В суті справи в обох виявляється істотним однакове: вважати за націоналістичне все те, що стверджує свою національну суть, відмежовує її від сутей інших націй і — логічно продовжуючи — доводить окремість своєї національної суті до кінцевих висновків у формі зрозуміння потреби політично завершити свідомість своєї окремісті: приходять до гасла самостійности і то самостійности не лише в формі і змісті культури, а і державної самостійности.

Таке розуміння націоналізму ледве чи можна вважати за наукове, і грубі томи про націоналізм окреслюють течію інакше, складніше і докладніше. Але не можна заперечити, що в житті на Україні прищепилося саме таке розуміння слова націоналізм. Дуже істотні додаткові окреслення лишилися на сторінках книжок. Скажімо, питання про ставлення до інших націй на Україні: культурна автономія їх, чи асиміляція, чи висе-

лення, чи (було й таке) екстермінація — питання, в розв'язанні якого теоретики націоналізму вбачають чи не суть націоналізму, — воно в житті попри всю свою важливість не стало визначальним в усвідомленні того, що таке націоналізм і націоналісти. Або питання про те, чи національне супроти загальнолюдського є щабель чи цінність вища і самодостатня, — попри всю його теоретичну вагу не вийшло за межі теоретичних міркувань вузького кола.

Таким чином практично у нас уважають за націоналіста і того, хто хоче ствердити суверенність українського народу на його території, не порушуючи прав інших народів, що там волею Божою і історії живуть, і того, хто ладен ці народи попросту винищити; і того, хто домагається самостійності України, гадаючи, що в умовах незалежності і свободи народ український найкраще розкриє свої потенції і найбільше дасть людству, і того, хто заперечує і відкидає існування людства як цілоти взагалі і вважає всі інші нації за погній для своєї.

Легко побачити, що ці відмінності, — а вони не єдині, — величезні. Що за ними ховається принципово інше ставлення до світу і життя. Що ні один теоретик або практик політики не може їх сплутати і поставити між ними знак рівності. І все таки це факт, що в живій мовній практиці ці кардинально відмінні речі позначаються тією самою назвою. В чому ж причина такого помішання понять?

Головна причина такого помішання понять полягає в тому, що в силу своєї обдарованості і темпераментності, в силу закономірностей історичного розвитку українства Д. Донцов, який був носієм ідей націоналізму в його крайній формі, став єдиним популярним ідеологом націоналізму; але його крайності були величезній більшості українського народу чужі й далекі, і, приймаючи до певної міри ідейний провід Д. Донцова, він фактично вкладав у рух, у свій визвольний рух, зміст націоналізму “поміркованого”, “гуманістичного”, “демократичного”, “християнського” чи як ще його можна умовно назвати. Д. Донцов незаперечно яких 15 років був ідейним провідирем, чільним публіцистом і прапором українського визвольного руху, — але парадокс полягав у тому, що цей рух у своїх хоч трохи ширших колах ніколи не приймав жадної з тих крайностей, на які його ладен був штовхнути Д. Донцов. І, перейнявши від свого ідеолога

назву руху як руху націоналістичного, діячі руху, за дуже малими винятками, не перейняли суті ідеології.

Д. Донцову була завжди глибоко чужа “нормальна” українська духовість. Він сам це чудово розумів, і виявом цього стала його теорія про те, що сучасний український народ не має своєї “еліти”, а складається тільки з “гречкосіїв”, “свинопасів”, “черні” чи як там ще, а він, Д. Донцов, голосить ідеї саме цієї (відсутньої) “еліти”. До цього ми ще далі повернемося. Тут констатуємо тільки те, що термін Донцова “націоналізм” прищепився в українській дійсності, але зміст терміну не прищепився, що українці вклали — великою мірою несвідомо для самих себе і без жадного теоретичного на це обґрунтування — в термін свій зміст, який відповідав сторіччями, а може й тисячоріччями, вироблюваній ментальності українця.

Наслідком цього було те, що ідеологія руху, його свідомість круто розійшлася з його підсвідомістю. Що власне справжня суть руху досі лишилася незформульованою, нескристалізованою і до кінця не висловленою. Звичайно, це було для руху вельми некорисно, це перешкоджало його поширенню (чого особливо переконалися ортодоксальні вісниківці, коли вони в роки війни зіткнулися з стіною нерозуміння у українців на схід від Збруча, з чого тепер постають у різних варіантах чудернацькі “теорії” про особливу якусь природу українців-“східняків”), це робило його непевним себе і хитким, це обмежувало його й змушувало шкутильгати. Але якщо не говорити тепер про практичні моменти, а лишатися в межах теоретичної постанови питання, то констатовані нами факти дають змогу говорити покищо одне: вісниківство, школа Д. Донцова, — не синонім поняття українського націоналізму. Грубо беручи, можна сказати, що є у нас два розуміння націоналізму: українське і донцовське. Вони не збігаються, а де в чому протилежні. Тому вказувати на вичерпаність історичної ролі Д. Донцова і вісниківства ще не означає говорити про кінець українського націоналізму, а радше означає стверджувати український націоналізм, але в тому розумінні, в якому його приймає і вважає за свій український народ.

* * *

Ототожнення вісниківства з націоналізмом взагалі — це було перше перекручення, вільне чи мимовільне, на хибність якого треба було вказати, щоб у дальшому

зрозуміти історичну роллю Д. Донцова і вичерпаність цієї історичної ролі. Друге перекирення, другий заблуд полягає в тому, ніби вісниківство — найбільший і найстрашніший ворог большевизму, єдиний ворог, що спроможний большевизм на Україні повалити й знищити.

В протилежність цьому ми висуваємо тезу, що вісниківство є своєрідний двійник большевизму, і тому воно абсолютно не спроможне його знищити.

Цим зовсім не думаємо твердити, що Д. Донцов або будь-хто інший з вісниківців суб'єктивно співчуває большевизмові або перебуває в нього на послугах — або ще щось подібне, що дуже модно тепер серед троглодитів нашої еміграції з їх агенто- і шпигуноманією. Навпаки, ми певні, що суб'єктивно вісниківці були справді до мозку кісток вороги большевизму, що вони готові були життя віддати за визволення України від большевизму і що большевики цілком слушно вважали їх за своїх лютих ворогів. Більше того: абсолютно переконані, що вісниківство наше має чималі заслуги в боротьбі українського народу з російсько-большевицькою ідеологією, режимом, системою. Що ми були б на незмірно гірших позиціях тепер, якби не величезна й запальна ідеологічна праця, проведена Д. Донцовим і його когортою, потім закріплена в певні політико-організаційні форми. Поки йдеться про **боротьбу** з большевизмом, вісниківство має свої великі заслуги, свої чималі осяги і воно в праві пишатися своїми перемогами і героїчністю принесених жертв. Але коли заходить мова про **перемогу** над большевизмом, про повалення його, про знищення його, то тут можливості вісниківства мінімальні, і про це пора ясно сказати.

Історія вчить, що ніколи не може перемогти рух, що виник як автоматичне пряме заперечення існуючого стану і перейняв методи свого противника. В морально-етичній площині це прекрасно окреслив Макс Шелер: "Воля (das Wollen) зроджує завжди протилежність того, чого вона хоче, коли вона не підносить **вищої** цінності, здійснення якої, поглинаючи енергію людини, змушує забути погане, — а спрямовує себе на голе поборювання, заперечення потягу, мета якого видається сумлінно "недоброю". Людина мусить навчитися співжити з самою собою. Вона не повинна нападати й на ті схильності, які вона визнає в собі за погані й згубні, способом прямої боротьби, вона мусить переборювати їх непрямою дією (indirekt), спрямовуючи свою енергію на

високоцінні завдання, які її сумління визнає за добрі й високі (trefflich) і які їй приступні” (Max Scheler. Die Stellung des Menschen im Kosmos).

В побуті ці явища схоплює «Кайдашева сім'я» Ів. Нечуя-Левицького і інші твори про родинні й сусідські сварки, яких (і творів, і сварок) у нашій літературі чимало. Справді, якщо сьогодні умовний Іван Іванович обізвав умовного Івана Никифоровича гусаком, то завтра той може вилаяти його ще сильніше; якщо один подасть позов до суду, то другий подасть протипозов до вищої інстанції; якщо один нападе на сусідське подвір'я, то хто перешкодить другому зробити те саме з більшою силою і коефіцієнтом руйнистості дії? Витворюється ланцюг дії й протидії, при чому кожна протидія копіює дію, тільки на вищому, себто сильнішому щаблі. Ланцюг безконечний, і виходу нема, бо обидві сили діють на одному поземі. Вихід може створити третя сила, яка стоятиме на принципово іншому ґрунті. Вона і тільки вона може розірвати ланцюг.

В суспільному житті ці явища блискуче схопив Веркор у характеристиці французького резистансу німецькій окупації. Перед діячами культурно-ідеологічної ділянки резистансу було дві можливості: або, протиставляючися пропаганді й практиці окупантів, в усьому йти за нею і тим самим фактично віддатися їй, або діяти **незалежно** від окупанта і, отже, не конче завжди **протилено** до окремих його тез і вчинків, а тільки в кінцевому висліді **всупереч** усій його настанові. Веркор формулював це так: “У царстві духу не обов'язково існує, як у фізиці, зв'язок між явищами дії й протидії. Всяка така протидія — не вільна: вона залежить від дії, яка її викликає і яка в певному розумінні накидає їй протилежну форму. Це — брати-вороги, подібні в своїй ненависті. Якби нацисти збудили тільки таку опозицію, це було б для них своєрідною перемогою. Справжня перемога над ними і над усім, що репрезентує нацизм, полягає в тому, щоб за допомогою духу піднятися над пекельним кругобігом дії й протидії”, в тому, щоб, не зважаючи на дію нацизму, зберегти “тривалість французького мислення” *).

Наше вісниківство не вирвалось з “пекельного кругобігу дії й протидії”. Воно йшло за большевизмом теза за тезою і протиставляло свої протитези. “Комунізмові”

*) Цю цитату я вже наводив у своїй статті «В обороні великих» — Збірник «МУР» III, ст. 25. Там же докладніша аналіза її.

як формі російського шовінізму воно протиставило український шовінізм; нетерпимості — нетерпимість; замкненій змовницькій партійності — замкнену змовницьку партійність; теророві — терор; пантеонові большевицьких “святих” — пантеон так само вузько дібраних своїх святих; нечесності й підступності — нечесність і підступність; демагогії — демагогію; диктатурі — диктатуру і т. д. і т. д. І так воно стало большевизмові “братом-ворогом, подібним у своїй ненависті”. Але в історії ніколи не перемагає той, хто діє методами і на рівні свого ворога, — хібащо в силу якоїсь випадковості зовнішнього порядку. Перемагає той, хто приносить вищу ідею, ідею, не позичену чи засвоєну, а випливаючу з суті даного партнера, з його традицій.

Так, традиції, те, що у Веркора названо “тривалість національного мислення”, — і тільки вони дають можливості перемоги. Бо тільки традиції дають ключ до духовості народу, до його психології. А перемагають тільки ті рухи, які спираються на духовість народу в усіх її шарах — від поверхових до найглибших. Самої сили ненависти ще мало. Вісниківство мало досить ненависти, і ця ненависть свою позитивну роль відіграла. Але воно не мало доступу до глибин української духовості, воно було багато чим чуже українській духовій традиції, воно виростало в основному на зразку російського большевизму, будуючи себе за законом протилежності, — і тому перемогти свого ворога воно не могло.

* *
 *

Брак традиціоналізму, — безперечно, головна хиба нашого вісниківства, і тому воно так скоро відіграло свою роль, лишивши нам тепер згар, чад і — нерідко — розгубленість. Бо теперішня криза вісниківства, криза, з якої йому (не окремим колись речникам його!) нема виходу, не пояснюється якоюнебудь частковою поразкою його. Якби це була тимчасова поразка, то було б тільки питанням часу оправитися від неї. Ні, причина кризи в тому, що, зіткнувшись вперше з дійсністю в роки війни, вісниківство побачило, що, власне, в цій дійсності йому робити нічого, що з народом воно спільної мови не має. І весь теперішній розбрід і розгардіяш вісниківства — це вияв його цілковитої вичерпаності, передчасної і — для нього — цілком несподіваної. Ані політичних осягів, ані ідеологічних цінностей вісниківство творити вже не може (не окремі колись речники його!). І не може саме тому, що воно будувало свою

систему не на українському ґрунті, не на твердих підвалинах українських духових традицій, а прибудівлено при чужій будові.

Це твердження може здатися безпідставним. Хіба не вісниківці говорили про українську традицію? Хіба не Д. Донцов написав цілу книгу про “дух нашої давнини”? Справді, на перший погляд вісниківство саме й плекало наш традиціоналізм. Але тільки на перший погляд. Замість спробувати схопити український історичний і історично-культурний процес як цілість Д. Донцов став **вихоплювати** з нього те, що відповідало його наперед виробленим теоріям і поглядам (а часто навіть і просто фальсифікувати, як ми вже бачили). Не свою теорію і практику він будував на українських традиціях, а з українських традицій він намагався висмикнути ті шматочки й клаптики, які, здавалося йому, зміцнювали захитану будову його поглядів і висновків. Коли селянин у Греції тягне уламки античних статуй, щоб залатати діри в мурі свого подвір'я, то він зміцнює грецьку культурну традицію? Ми схильні думати, що він руйнує. Так і Д. Донцов уже в воєнні роки, коли показалося, як багато дірок має вибудувана ним загорожа, став поквалливо затикати чимраз загрозливіші дірки нашвидку вихопленими, а часто по-варварськи відбитими уламками статуй з храму української духовости. Звичайно, ані храмові, ані загорожі його подвір'я це на користь не пішло і не могло піти.

В основі хибний самий підхід Д. Донцова до традицій української духовости. Він не хоче сприйняти її як цілість, а викришує те, що йому відповідає. Він не об'єднує, не шукає спільного і провідного, а роз'єднує і розбиває. Чого вартє, наприклад, заперечення всього українського XIX сторіччя? Погодьмося, що українські діячі XIX сторіччя були заражені чужим духом. Нехай це так (хоч і тут можна було б багато заперечити). Але ми твердимо, що при найбільшій зараженості чужим духом, при найбільшому занепаді не може цілковито зникнути своє, відбувається певне схрещення, певне взаємонакладання елементів і, отже, уважний дослідник завжди відкриє щось своє навіть у найбільше, здавалося б, відчужених від традиції діячів своєї культури (як це ми робимо з самим Донцовим). Риси ідилізму, ліризму, вживімо ще страшнішого терміну: риси провансальства — не впали з неба і не були тільки кон'юнктурно зумовленими. І хіба нема їх у Шевченка і Лесі Українки (за винят-

ком хіба провансальства політичного!), яких вісниківство все таки прийняло в свій пантеон? Якщо ми підемо в глиб сторіч, ми знайдемо ці риси і там. Бо це риси української душі — і ніхто їх не винищить. Інша річ, що може в декого вони надмірно розросталися. Тоді постає питання про їх питому вагу, про визначення їм меж від і до, про, так би мовити, доцільну “дозацію” і “утилізацію” їх. Бо дуже легко заперечити ці риси в кабінетній праці, але, як каже Л. Толстой: “Было гладко на бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить”. За писемним столом можна опустити частину невідповідних цитат, а решту зфальшувати. Але людські душі не можна ні знищити, ні обрубати, — або можна зробити це тільки терором, що дорівнює большевицькому... І тому при першій же зустрічі з життям усі такі побудови падають і лишається порожнє місце.

Д. Донцов, видно, сам відчуває це і пробує вийти із становища за допомогою своєї теорії про поділ нації на “еліту” і “чернь”, “гречкосіів”. “Еліта” для нього — “або боги, або люди з натурою хижих птахів”; вона — “з окремої глини зліплена, з окремими прикметами характеру”. “Еліта” в розумінні Д. Донцова — не національна. Це якась загальнолюдська верства, найчастіше істоти нордійської раси, що нічого спільного з нашим ґрунтом не мають. Не дурно він говорить, в одному ряді, як про явища одного порядку про “Наполеонів, Піттів, Рішельє, Клемансо, Мерсьє, Вишенських, Петрів Могил, Хмельницьких, київських Гларіонів”. Націоналізм Д. Донцова обертається своєрідним інтернаціоналізмом, відбувається одна з зустрічей його науки з наукою московського комунізму. Заперечуються всякі загально-національні традиції — натомість стверджується по суті існування в нації двох відмінних націй — знов зустріч з наукою московського комунізму. Закликається, щоб оця неукраїнська “еліта” прийшла на Україну і всупереч усім традиціям і властивостям українського народу стала над ним і командувала ним, — що, власне, по-своєму і намагаються тепер робити большевики.

Недвозначно й незаперечно стверджена тут чужість вісниківству українських національно-духових традицій, його по суті **безґрунтянство**. І тому зовсім не диво, що українські елементи, які були в вісниківстві, не задовольнялися диким і безґрунтовним фанатизмом, а старалися поєднати вісниківство з справжніми українськими духовими традиціями. Так робив С. Онацький, так робив

Юрій Липа, так робив почасти, хоч і дуже непослідовно С. Николишин, який водночас щиро признавався, що погляди Юрія Липи йому “тричі неприємні, бо він народився із «Вісника» та одеських самостійників”, але не затримався на їхніх позиціях. Хоч тричі неприємні, хоч тричі приємні, — ці тенденції неминучі при всякій зустрічі вісниківства з ґрунтом, з українською живою стихією.

Д. Донцов даремно полемізує з тими, хто не згодний, що “суспільство існує як спільнота, поділена на шаблі, від вищого до нижчого, з стисло означеними функціями кожної з своїх частин. Всяка інша, неієрархізована громада людей не є спільнота, тільки отара, над якою мусить стояти чабан”. Це все речі абеткові, ніхто їх не думає заперечувати, і спір іде не про те, чи є в суспільстві те, що Д. Донцов називає “елітою” або “провідною верствою”, а про те, чи мусить вона бути цілковито чужою решті народу, чи мусить між нею й рештою народу бути вирита безодня. В протилежність теорії (провідна роля партії) й практиці московського большевизму і теорії Д. Донцова ми твердимо, що українська національна традиція завжди висувала ідеал диференційованого, але гармонійного і цілісного суспільства, ідеал єдності розчленованої нації, ідеал “еліти” (якщо вже вживати цього несмачного і претенсійного терміну), що виростає з народу і, хоч стоїть над ним, але близька йому. Саме такі ідеали оспівував Шевченко, і літописці козацьких часів, і ідеологи княжої доби. В нашу добу це називається “демократизм”, але біймося модних термінів: вони дуже легко робляться порожніми й демагогічними. Назвімо це краще українською традицією. Гармонійна, цілісна людина — і лірична, і мужня, і мудра, і ніжна, і сувора, і добра — в гармонійному суспільстві — ось ідеал української духовости. Спроба “конкістадоризувати” українську “еліту” і протиставити її народові — і практично неплідна, і справді цілком чужа історії й психології українця — чи то з “гречкосіїв”, чи то з т. зв. “еліти”.

Не мусимо приймати національну душу цілковито такою, як вона сьогодні є. Можемо бажати де в чому змінити й перевиховати її. Однаке перевиховання можливе тільки тоді, коли воно спирається на первні й потенції, закладені в національній душі, тільки може недорозвинені або приглушені під тиском історичних обставин, на історичні традиції даного народу. Інакше воно

означає або невдалий експеримент, або голе насильство. Ні те ні те не потрібне. Хибне й приречене на загибель все те, що не виходить з живої людини, що намагається викривити її на угоду своїй теорії. Українці вже досить стикалися з системами, що приходили ззовні і робили людей об'єктами своїх експериментів. Вони не підуть на ще один такий експеримент.

* *
*

Супроти того, як вісниківство виривало українську людину з кола її культурно-духових традицій, з атмосфери її справжньої духовости, зовсім другорядне питання про ставлення Д. Донцова до стосунків між українською культурою і європейською. Але заторкнімо коротко і його.

Юрій Косач закинув Д. Донцову, що той відривав українського читача від європейської літератури. Д. Донцов відповідає: ««Вісник» не зривав з традиціями старої християнської Європи та її авторів весь час пропагував своїм читачам, як: Меріме, Кіплінга (Кіплінг — представник християнзму!!! Ю. Ш.), Сервантеса, Шекспіра. Він зривав лише з традиціями упадочної Європи, якій марку і в літературі, і в політиці надавав соціалізм. «Вісник» відривався традицій еротоманів: Цвайга або Маргеріта, або дегенерата Пруста (чи Пруст теж соціаліст? Ю. Ш.), чи большевика Барбюса». Справа тут ясна: Д. Донцов ясно визнає, що європейську літературу він просівав через сито своєї партійницької цензури. Він пропускав тільки те, що відповідало його програмі. Це знов принципово той самий підхід, що і в большевиків. Навіть вони тут може трошки толерантніші. Бо не наважились, наприклад, Марселя Пруста, цього типового аристократа, психологічно їм чужого й ворожого, назвати просто «дегенератом». Такий собі Абрам Гозенпуд у спеціальній статті «Філософія занепадництва в сучасній буржуазній літературі» («Вітчизна» 1948, I, 167-170) пише про Пруста: «Пруст визначив один з важливих напрямів у розвитку, певніше, загниванні буржуазної західноєвропейської літератури... Пруст створив свій велетенський роман, який свідчив про крайню, здавалося б, межу душевної спустошености буржуазного інтелігента». Як і звичайно, близько до Донцова, але делікатніше.

Не будемо сперечатися з Донцовим в оцінці конкретних авторів. Де в чому він має рацію, де в чому ні. Важить для нас інше: побоювання показати читачеві

факти. Нехай Пруст справді дегенерат. Нехай його твори не становлять жадної позитивної вартости. Але Захід дуже цінить їх. І навіть в Советах вони перекладені. Тож звідки Донцов знає про їхню нікчемність? Виходить, він їх прочитав? І це не перешкодило йому лишитися Донцовим, фанатиком українства? Так чому ж це мусить так згубно вплинути на інших читачів? Чому вони самі не повинні мати доступу до цих творів, щоб самі могли скласти собі думку про того ж Пруста, про Достоєвського, про всіх проскрибованих письменників? Хто дав право Донцову визначати, хто що має читати?

Чи він уважає себе за представника “еліти”, а читачів «Вісника» за чернь? Ні, бо він пише сам: “Література, друкована і пропагована у «Віснику», не мала бути літературою хлібороба, лише тих, що чулися своїми смаками і аспіраціями, цілою тонацією душі спорідненими з тим типом нашої історії, що Шевченко окреслював виразом "козак" або "лицар"”. Отже, журнал для “еліти”, І навіть для неї — цензура!

Можуть сказати: алеж «Вісник» був партійний журнал, і природно, що він добирав тих чужих авторів, які відповідали його програмі. Згода. Але тоді не говоріть про репрезентацію Європи, а говоріть про репрезентацію партії і тільки.

Ми думаємо, що всякий солідний і об’єктивний журнал мусить **інформувати** читача про все, що робиться в Європі. В статтях він може і мусить оцінювати це. Читач бачитиме факти і знатиме думку журналу. Він вибере сам те, що вважатиме за здорове й потрібне. Точнісінько так, як вибирав **для себе** Д. Донцов. Поза цим усе інше означає встановлення цензури і використання літератури як підрядного засобу партійної пропаганди.

* *
*

Тут ми приходимо до питання важливого і відповідального: про роль літератури в вихованні загалу.

Чи має література і мистецтво взагалі виховну роль у суспільстві? Так, завжди і неодмінно. Але ця виховна роль може бути подвійна, і тому й вимоги до літератури можуть бути виставлені неоднакові. Можна жадати, щоб література виховувала, поширюючи й збагачуючи внутрішній світ людини, навчаючи читача ще невідомих йому думок, почувань і вражень. І можна жадати, щоб література виховувала, звужуючи і збіднюючи

внутрішній світ людини, тримаючи її в колі раз назавжди встановлених думок і почувань, не випускаючи за межі цього кола. Можна жадати, щоб література з однобічної й викривленої людини виховувала цілісну й гармонійну, а можна жадати, щоб цілісну і гармонійну людину вона перетворювала на однобічну й партійно-засліплену.

Гітлер наказав написати на фронтоні «Будинку німецького мистецтва» слова: “Kunst ist eine Mission, die zum Phanatismus verpflichtet”. Ідеолог американської демократії Ж. Барзен пише: “Фанатизм, можливо, приводить до перемоги в фізичній боротьбі; в битві ідей він радше сковує розум, ніж зміцнює. Він означає собою початок викривлення й перекручення самої ідеї”. Дві настанови висловлені тут з максимальною виразністю. Першої дотримується Д. Донцов, другої дотримуємося ми.

Д. Донцов хоче, щоб література заражала читача однією ідеєю. Звідси потреба відгородити його від літератури, що несе інші ідеї. Дарма, що Донцов проклямує, що він звертається тільки до “еліти”, властивість якої — мудрість; в дійсності він виключає в свого читача можливість спокійно мислити і зважувати різні ідеї й різні прояви життя, виключає здатність оцінювати й вибирати. На його думку, дати читачеві літературу різного спрямування означає розкладати й хаотизувати читача. Д. Донцов не вірить у людину, в її здатність бути творцем і критиком. Він апелює тільки до фанатизму, до шаленства індивіда чи натовпу, сп’яненого однією ідеєю і нездатного сприймати інші ідеї. Ідеал Донцова — цензура і спалення всієї тієї літератури, яку цензура визнає за невідповідну. Ідеал Д. Донцова — доведення однобічності людини до межі. Його ваблять “фанатики, аскети, подвижники типу Мономаха, Льюїолі, Валленштайна, Вільгельма Оранського, Дмитра Вишневецького, Богуна, Вишенського” («Дух нашої давнини»). І він думає, що єдиний спосіб виховати такого фанатика — відгородити його від світу ідей, штучно обмежити його в колі розігрітої до температури топлення однобічно-нагнітаної однієї ідеї.

Цитований уже Барзен пише: “Історія не вчить, як думає Гегель, що вона нічого не вчить; вона вчить одного: багато голів — багато умів. З цього висновок: або толерантність, або взаємне винищення”. Д. Донцов вибирає засліпленість і взаємне нищення. В цьому він не оригінальний. Коріння знов ведуть нас до російської

ментальності. Це саме росіянин Лев Толстой учив, що мистецтво не мусить збагачувати світ людини, не мусить розкривати їй очі на широке довкілля і її співлюдей, а мусить **заражати** людину однією якоюсь настановою. Це з таких засновків розвинулася большевицька концепція “партійної” літератури, система дикої цензури, знищення всіх інакодумців і систематичне притуплювання свідомості читачів безконечним напамповуванням в їхні голови все тієї самої примітивної ідеї.

Зовсім з інших вихідних пунктів ідучи, Р. Лісовий у своїй критиці психологічної донцовщини дійшов висновку, що вона впливає з “якоїсь глухої ненависти до світу, його ладу та його вартостей” («Суспільність і наука», «Студентський вісник», 1). Ми додали б: і недовір’я й ненависти до людини. Це концепція, яка розглядає людину не як подобу Божу на землі, а як якусь темну істоту, психологічну чернь, яку треба сп’янити, екзальтувати, щоб вивести її на правильний шлях. Людина в Д. Донцова, як слушно каже той же Р. Лісовий, “далека від того, щоб бачити світ в **його** розгорненому ладові та **його** власній красі, далека від того, щоб намагатися уздріти (не біймося цього слова) побожно цього ж світу не зредуковану проблематику та своїми зусиллями їй відповісти, до неї “дорости””.

Звідси пропагандивний підхід до літератури. З літератури виключається багатство людських думок і почувань. Вона не сміє бути сумною. Вона не сміє бути ніжною. Вона не повинна бути ліричною. Вона в жадному випадку не може показувати роздвоєння (На щастя, «Гамлет» написаний давно, а то б і він опинився на одному смітнику з Винниченком і Сартром!). Вона не повинна показувати боротьбу ідей. Вона мусить бути категорично-героїчна, офіційно-оптимістична, вона мусить проводити тільки одну ідею, вона мусить бути однобічна і нетолерантна. Вона мусить розвивати в людині одну сторону, заглушаючи все інше. Коротше: вона розрахована не на здатну мислити людину “еліти”, а на сліпу й внутрішньо-порожню людину “черні” *).

*) Подані риси становлять образ літератури, якою вона мала б бути. В дійсності навколо «Вісника» було досить талановитих і глибоких людей, щоб практично літературна творчість гуртка ніколи не досягла свого “ідеалу”. Але питання про міру “вісниківства” окремих авторів «Вісника» — це вже питання історії літератури. Воно не просте, але без його розв’язання всяке окреслення літератури того періоду буде схемою, і в такому схематизмі одна з помилок статті Юрія Косача «Вільна українська література».

Ми бачили, що, почавши з підкресленого українсько-го націоналізму, Донцов у своїй теорії “еліти” прийшов до цілковитого заперечення всього українського, всього націоналістичного. Тепер ми бачимо, що в своїй теорії літератури Донцов прийшов до цілковитого заперечення всього елітарного, виявивши недвозначно свою орієнтацію на “чернь”. І тут донцовщина займає своє законне місце в ряду тих ідеологічних систем ХХ сторіччя, які своєю суттю мали якраз, спершися на інстинкти “черні”, використати їх для своїх потреб, систем, які, розглядаючи психологічно, були теж виявом потреб “черні”. Чи треба називати рідних братів донцовщини: російський більшовизм і німецький гітлеризм?

Д. Донцов любить посилатися на Ортегу і Гассета. Він робить це і в передмові до «Духу нашої давнини». Одначе саме та характеристика “людини маси”, яку дає Ортега і Гассет, цілковито стосується до самого Д. Донцова як публіциста. Ось кілька речень з Ортеги і Гассета, що характеризують “людину маси”: “Людина має в собі певний запас ідей; вона вважає, що його досить і що вона духово цілком ним забезпечена. А що вона не помічає нічого, що виходить поза межі її обрїю, вона остаточно вигідно розташовується в цьому запасі. Такий є механізм задубіння” (45); “Коли наш партнер у дискусії не дбає за те, щоб дотримуватися правди, коли він не має волі до правди, він духовний варвар. Але саме так на практиці поводить масова людина, коли вона говорить, доповідає або пише” (47); “Але масова людина почувала б себе пропащою, якби занурилася в дискусії, тому вона інстинктивно цурається визнати цю об’єктивну інстанцію” (48); “Суспільний провід захоплює людина, яку засади культури лишають холодною” (53); “І такими стають усі масові рухи, що в своїй однобічності заводять кулачний бій з тією чи тією частиною минулого замість того, щоб поступово сприйняти все минуле” (62. Сторінки за німецьким виданням «Der Aufstand der Massen» 1947). Ортега і Гассет вказує, хто є носії поглядів цієї масової людини: більшовизм і фашизм. Нема сумніву: якби він знав наше вісниківство, він би вписав його поруч *).

*) До речі зверну увагу на використання Д. Донцовим Ортеги і Гассета: ім’я мислителя, який в суті глибоко ворожий концепції Донцова, мислителя, який воює за модернізацію європейського лібералізму, Донцов, нічого сумняшся, пише на своєму прапорі. Все та сама настанова: читач не добре, до джерел він не дій-

*

* * *

Говорячи про те, що наука Д. Донцова в своїй суті спрямована **проти** українського націоналізму і проти елітарності, ми не твердимо, що Д. Донцов сам усвідомлює це і обдурює інших. Цілком можливо (і так часто було в історії), що він внутрішньо переконаний, що його наука — українська наука, наука української еліти і що вона становить собою єдиний спосіб вивести Україну з бездоріжжя на велику путь. Фанатичні натури, натури, що практично і теоретично відкидають контроль розуму, легко проходять, не помічаючи, повз найкричущіші внутрішні суперечності власного світогляду.

Але суб'єктивна сторона справи для нас тут не має жадного значення. В історії вирішують чинники об'єктивні. Хто знає, може Сталін теж думає, що він інтернаціоналіст, ідеолог пролетаріату і будівник всесвітнього комунізму! Від цього його злочини не стають меншими, а об'єктивна суть його діяльності — розбудова російської імперії — не зміниться ані на одну йоту. Історія часто так зло жартує зі своїми діячами, і дуже часто вони роблять зовсім не те, що хотіли були зробити і за що навіль, як їм здається, тільки і дбають. Може колись талановитий романіст напише роман-біографію Д. Донцова, і там він висвітлить психологію нашого публіциста і — хто знає — його внутрішню трагедію. Наше завдання тут, повторюємо, далеко скромніше: показати тільки об'єктивну сторону справи.

Ми вже бачили наріжні камені донцовщини. Лишається відповісти на питання про те, які історичні причини цей світогляд породили. І якщо в характеристиці суті вісниківства ми були згодні з розумною статтею Р. Лісового, то тут нам здається, що він підійшов до справи надто льокально, обмежившись на масштабах галицьких, тоді як з нашого погляду донцовщина не була явищем тільки галицьким, а була логічним і неминучим висновком з тієї самої революції сходу і її поразки на Україні, нерозуміння якої Р. Лісовий закидає галицьким поколінням.

Сам Д. Донцов визнає, що його погляди і їх агресія постали як реакція на попередній етап української духовости, який він воліє окреслити як етап драгомановський (в чому має рацію тільки почасти, бо це був

де! Все та сама настанова на “чєрнь”, на читача, нездатного думати, на читача, якого треба “заразити” якоюсь ідеєю, якимсь почуттям.

водночас і етап українофільський, і драгомановський і все таки вже і тарасівців!). Він пише: “Так, як “вужьке розуміння нації як плебсу” у Драгоманова... викликало як реакцію політичну творчість «Вісника», так вужьке розуміння Драгомановим нашої літератури як “літератури плебейської”... викликало реакцію на нього в літературній, поетичній і літературно-критичній ділянці у «Віснику»”. Можна було б ще тільки додати, що “вужьке” “драгомановське” розуміння проблем викликало як реакцію в «Віснику» справді протилежне розуміння, але такою ж самою, коли не ще більшою мірою вужьке. Але про це докладніше далі.

Національна революція на Україні в 1917-1921 роках зазнала, як відомо, поразки. Можна по-різному визначати причини цієї поразки: одні вбачають їх у тому, що ця революція була занадто революційна, інші в тому, що вона була не досить революційна; одні в тому, що вона захопила надто широкі маси, інші в тому, що вона не захопила достатньо широких мас; одні в суб’єктивних помилках тогочасних провідників нації, інші в об’єктивному стані речей, як його підготувала й оформила вся дотогочасна наша історія, чого не могли змінити жадні індивідуальності, навіть найгеніальніші і найпрозорливіші. Тут не місце заглиблюватися в історичні факти і обґрунтовувати те чи те розуміння їх. Тут для нас важить не так справжній хід подій і справжні причини поразки, як те, як ці процеси відбулися в свідомості людей, що пережили поразку і були покликані творити наступний етап нашої історії.

Можна не помиляючися сказати, що найпопулярнішим поглядом був погляд той, що поразка національної революції коренилася в тому факті, що большевизмові (в формі якого об’єктивно виступав уже й тоді російський імперіалізм, оновлений, посилений і добре замаскований) вдалося розмірно широкі маси вирвати з-під впливу українських національно-творчих чинників і перетягнути на свій бік — перетягнути, не гребуючи жадними засобами, від терору до демагогічного розпалювання соціальної ворожнечі. Чому так сталося, про це знову голоси розходилися. Одні вбачали помилку провідників молодой української держави в тому, що вони не кинули самі соціальних гасел; інші в тому, що вони надто багато уваги присвячували соціальним гаслам, їх пропаганді і реалізації; треті вбачали в цьому просто

перемогу властивої большевизмові безпринципної й безчесної демагогічності. Важить зараз для нас те, що поразка української національної революції була сприйнята як наслідок у головному нестійкості або й зради мас, як наслідок програшу чесної простодушності перед підступною забриханістю ворога.

В оцінці якихось подій після невдачі перший рух думки звичайно буває той самий: треба було діяти не так, як діялося, а прямо протилежно. А що протилежно діяв ворог, то звідси й дальший висновок: перейняти методи ворога.

Ворог був нечесний супроти мас, ворог обдурив ті маси демагогічними гаслами, загнуждав їх жорстокістю страшного терору. І він переміг. Значить, треба саме так, а не інакше поводитися з масами. Вони сліпі і дурні. На них нема чого зважати. Їх треба опанувати, як отару баранів, і вони підуть тоді туди, куди їх поведуть. Д. Донцов пише, що в його ідеалі “народ... як наше зовнішнє тіло”, “як обузданий скот”, мусить іти “туди, де... призначено йому місце” і робити “те, в чім лежало його завдання” («Дух нашої давнини», 154). Народ — це чернь, сліпа, боягузлива, непевна; його можна легко повести за собою, якщо зуміти, з одного боку, міцно загнуждати, а з другого, розпалити його низькі інстинкти.

Так з реакції на поразку Української національної революції і з наслідування метод ворога — большевизму — постає одна підвалина теорії Д. Донцова: ненависть до народу (яка є водночас по суті боязнь народу), зневага до народу, бажання опанувати народ, обдуривши й засліпивши його. Підвалина, що скільки б підтасованих і зфальшованих цитат на потвердження її не наводив Д. Донцов з староукраїнських джерел, не має нічого спільного з українським духом, а корениться в типово російській ментальності, становила завжди і тепер становить основу існування російської імперії. З найбільшою, страшною в своїй оголеності повнотою її висловив Пушкін у своєму «Сівачеві»:

Паситесь, мирные народы!
Вас не пробудит чести клич!
К чему стадам дары свободы?
Их должно резать или стричь.
Наследство их из рода в роды
Ярмо с гремушками, да бич.

Але це не легка справа “різати чи стригти” народ. Її треба вміти взяти в руки і привести в рух. Це не кожний зможе. Потрібні для цього люди особливого гарту. І тут постає друга підвалина науки Д. Донцова — його теорія еліти, ордену, правлячої касті. Він називає її представників апостолами і окреслює їх так: “Вони старалися не "людям шукати догодити" а своєму богові; а "евангеліє, яке несли, не було людське", бо "не від людей прийняли його, а через откровення" свого Бога. Вони стояли вище людських слабостей і їм не потурали, бо "коли б людям догоджали, то не були б слугами Христа" або своєї правди. Були фанатиками єдиної, хоронячої цілість, організуючої її ідеї, немилосердні до егоїстичних зазіхань слабих, як і до чужих ідолів, що йшли знищити їх Бога. Вони носили в грудях не людський страх, страх осуду, мук і смерти, а страх Божий, страх, щоб не заломитися в службі справі, не охлянути в вірі, не піддатися слабостям або спокусам зла. Фанатичного прив’язання до своєї віри не заступить літепла любов до неї. Мало носити в серці ідеал. Коли його не боронитиме запеклість фанатиків — цей ідеал перекреслить інша, чужа фанатична ідея” («Дух нашої давнини», 253-254).

Ці люди, поглинені до самозабуття однією ідеєю, нетерпимі до всякого прояву інакодумства, покликані своїм духом нищити все, що не йде з ними чи за ними, люди, що їх Д. Донцов називає апостолами, а ми б воліли назвати інквізиторами (бо даремно Д. Донцов присягається християнством — його релігія нічого спільного з людяністю християнства не має, це хіба що давньо-жидівська релігія, а ще певніше — релігія антихриста, бога прокляття, жорстокости і антилюдяности), — ці люди, природна річ, нічого спільного з народом не мають. Вони стоять поза ним і хочуть стояти над ним. Вони творять орден чи касту, принципово відгороджену від “черні”.

Д. Донцов сам недвозначно вказує в «Дусі нашої давнини» на те, що його система становить собою пряму паралелю і копію большевизму. От кілька цитат, і хай читач скаже, чи не могли б вони так само належати не Д. Донцову, а Сталінові або Ленінові: “Мати систему, плян, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися "в согласії"... Відосередні, відривні сили, ці “первісні нахили” частин — мусить думка володаря тримати на припоні і спрямувати "до єдиного кінця", до одної спільної мети”. “Організуюча дум-

ка володарської касты є тверда, гармонійна, одноцільна й непохитна, непідлегла жадним нашептам, суперечним з її великим задумом, з її ясною конструкцією”. Замініть тут “володаря” на “вождя народів”, а “володарську касту” на комуністичну партію — і під цими думками підпишеться кожний комуніст, освячуючи ними всі вчинки свого режиму.

Та зрештою і сам Д. Донцов прямо і недвозначно ставить большевизм у свої зразки. Він пише: “Члени провідної касты, особливо в критичні епохи суспільности, це свого роду апостоли (а таку епоху переходить Україна від початку цього віку). А "майже загальний для всіх віків психологічний закон є той, що не можна бути апостолом, не відчуваючи **бажання гостро змасакрувати когось або зруйнувати щось**. Всі апостоли гриміли в той самий спосіб проти безбожності своїх противників, уживаючи проти них **ті самі процедури енергійного й наглого винищення**. Мохаммед наverts шаблею, діячі **інквізиції — кострищами**, конвент — **гільйотиною**, анархісти динамітом (**большевики "стенкою"**), змінювся лиш спосіб винищування" (Ле Бон). Хмельниччина й гайдамаччина у нас — приклади **такого** апостольства. І не тільки вони; дальші приклади є розправа княгині Ольги з деревлянами, охрещення Руси Володимиром Святим” («Дух нашої давнини», 178-179. Підкреслив я). Не говорімо про дике блюзнірство цього уривка: проголосити християнських апостолів, жертв масакрування, на героїв різні й винищення — це найменше сміливо! Але і поза цим тут поставлено всі крапки над і. Нас кличуть до інквізиції й “стенки”; нам ототожнюють охрещення Руси й Хмельниччину з большевицькою “стенкою”; нам твердять, що нічого українського в історії України не було, а є тільки вічна й незмінна для всіх народів гільйотина й “стенка”. І як не згадати тут того ж Достоевського, — у якого Д. Донцов взагалі так багато навчився, — що писав з приводу подібних настанов: “Якщо у вас гільйотина на першому пляні і з таким захопленням, то це тільки тому, що рубати голови — найлегше з усього, а мати ідею — найтяжче”. Звичайно, таку ідею, яка може витримати перевірку розумом, а не спирається тільки на патос несамовитого фанатизму!

Після таких цитат легко зрозуміти, чому большевики в своїй антиукраїнській пропаганді найохочіше послуговуються саме ім’ям Д. Донцова: ніяка їхня пропаганда не вигадас проти українського визвольного ру-

ху й української визвольної ідеї нічого більш компромітующого, ніж ця гістерика людини, що втратила всякі зв'язки з ґрунтом, з народом і хоче надолужити це цинізмом ката, фанатизмом касти “апостолів”-інквізиторів.

Але чого в дійсності найбільше прагнуть ці “апостоли”? Всі їх бажання, всі їх мрії, всі їх помисли спрямовані на те, щоб ту тричі зганьблену ними “чернь” за собою повести. І тут з величезною силою виявляється той страшний парадокс, та внутрішня суперечність, що лежать в основі донцовщини. Донцовщина виросла з неспроможності зрозуміти народ і знайти з ним спільну мову. Проповідь фанатичної сили виросла з почуття трагічної слабкості.

Люди, що втратили в подіях 1917-1921 років контакт з народом, замість шукати, як цей контакт відновити, вирішили свою слабкість піднести на ступінь чесноти. Люди, що втратили стежки до народного серця, вирішили, застосувавши чужі методи, демагогічні методи свого і свого народу найлютішого ворога, таким способом повести (може більш відповідало б слово потягти) свій народ на боротьбу з тим ворогом. Вісниківство можна розуміти тільки як реакцію на поразку української національної революції, і як вияв цієї реакції ця течія глибоко трагічна в своїй внутрішній суті. Це суцільна гістерія, суцільний зойк. В почутті своєї страшної самотності з героїчністю самозреченого **небачення** дійсності люди навівають собі міт про свою незвичайну, величну силу! Замість шукати стежки до свого народу люди в розпучливому самознепритомненні проголошують, що їм, власне, нікого й нічого, крім своїх переконань, розжеврених до найзапеклішого фанатизму, не треба. Люди — часто справді героїчно й саможертвовно — хочуть “ущасливити” народ і здійснити його (так їм здається) ідеали всупереч волі народу або незалежно від нього.

* *
*

Так постало вісниківство реакцією на поразку Української національної революції. І саме тому воно не могло бути довговічне. В страшному досвіді війни 1939-1945 років воно збанкрутувало — і збанкрутувало остаточно. І сталося це, хоч це може здатися дивним, саме в наслідок його успіхів і в наслідок тієї позитивної ролі, яку воно за якихось 15 років свого існування відіграло.

Твердження про позитивну роль вісниківства після всієї перед цим поданої характеристики його може здатися злою й недоречною іронією. І все таки, не зважаючи на всю свою кабінетність, безгрунтянство й посутню неукраїнськість, вісниківство в 20-30 роках нашого сторіччя, безперечно, відіграло свою чималу позитивну роль. Це не парадокс, а факт. Постарайтесь показати, які підстави має таке твердження.

Національна революція 1917-1921 рр. справді виявила великі хиби українського національного організму. Ці хиби вимагали справді радикального лікування, лікування — в межах внутрішнього світу української людини — методами вогню й заліза. Прекраснодушність замріяного члена провінційної просвіти не могла не виявити його банкрутства перед лицем нових подій світового масштабу і значення. Драглиста суміш хороброго війська з хоровими ансамблями, ліквідаторів національної несвідомости і елементарної неграмотности з цілеспрямованими будівниками держави, туманно-мрійливих соціялістів з конкістадорами нової імперії, носіїв ідеалу провінційної автономії і автономної провінційности в межах великого руського океану з подвижниками острівної незалежности, якою сумішшю був український визвольний рух у ті великі роки, справді не могла довести українську справу до перемоги і навіть до чіткої й виразної кристалізації. Потрібне було виховання, гартування, розподіл, одмежування і розмежування. Потрібні були навіть певні крайності, щоб убрати розгойдану стихію в береги, щоб надати їй кристалізаційної форми.

От ці завдання припали вісниківству, і воно їх на короткому етапі розвитку української духовости — добре чи погано — виконувало. І всяка критика вісниківства, яка цю його роль заперечує, буде критикою партійною, критикою нетолерантною, отже, — критикою, спрямованою проти вісниківства, але психологічно вісниківською, тоді як потрібна критика нам тепер — і ми вже на неї спроможні — критика історична.

Вісниківство безжалісно й глузливо-нищівно висміяло провінціальну галушкоїдську замріяність хутірної України. Вольовість, майже забуту попереднім поколінням, воно піднесло на високий п'єдесталь. Воно показало, що міцна воля — конечна передумова успішности боротьби. Воно розкрило наявність міцної волі в традиціях української духовости. Це його велика заслуга.

Правда, як ми бачили вже, воно відірвало волю від

розуму й почуття, воно сотворило собі з сліпої волі кумира, воно хотіло, щоб воля, піднесена в ступінь фанатичного шалу, сама творила світ. Де було шкідливо і трошечки смішно. Істина лежала в синтезі. Але до синтезу можна дійти через піднесення всіх складників. Заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло складник, який недоцінювано.

Вісниківство руба поставило питання про потребу організації. Не стихія, казало воно, а залізна організація, дисциплінована й цілеспрямована. Не розливне море мітингів і віч, не потоки безконечної балаканини, а наказ і виконання, чіткий розподіл функцій, стрункість бойового походу, Вісниківство психологічно підготувало створення міцних українських політичних організацій. Це його велика заслуга.

Правда, як ми бачили вже, воно захопилося організацією заради організації. Воно відривало її від народу, воно перетворювало її на фанатичну секту заслплених мучеників і інквізиторів, які не хотіли мати нічого спільного з дійсністю і які через це не раз витрачали свої сили на завдання другорядні, побічні або навіть для української справи шкідливі і убивчі. Істина лежала в синтезі організованості й масовості. Але заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло чинник організованості, який недоцінювано.

Вісниківство руба поставило питання ворожості України і Росії. Воно показало, що в теперішніх обставинах між цими двома країнами неможливий жадний компроміс. Після науки вісниківства вже не може повторитися досвід 1917 року, коли Київ терпляче чекав, поки Росія визнає його права, а до того часу не хотів їх здійснювати. Вісниківство зуміло спрямувати всю енергію українства на боротьбу з ворогом головним і в суті справи єдиним; воно розкрило і наголосило самостійність української культури і її принципово відмінний від російської культури характер. Воно оголосило нещадну війну психологічному типові малороса і, хоч цей тип ще існує (великою мірою саме завдяки слабостям і хибам вісниківства), але роля його стала виразно третьюрядною. Все це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому вісниківство розпалювало часом надмірний шовінізм і доводило ненависть до такого градусу, при якому стають неможливими навіть ті компроміси з окремими групами росіян (не кажучи вже про руськомовних українців), які могли б відколоти ці групи

від загального протиукраїнського фронту росіян і, отже, були б корисні (а в певних умовах доконечні) для успіху української справи. Інакше кажучи, як і звичайно, вісниківство недоцінювало тут ролю розуму, ставлячи ставку тільки і винятково на волю і на почуття ненависти. Але заслуга вісниківства в тому, що воно, власне, вперше з абсолютною чіткістю провело кордон — політичний, культурний і психологічний — між українством з одного боку, росіяństwом і малоросіяństwом, з другого.

Вісниківство остаточно ствердило і підвело психологічну базу під вимогу української державности як альфу і омегу українського визвольного руху. Воно остаточно викрило і розвінчало безгрунтовність всяких автономій, федерацій тощо, тощо — і слушність цього стверджується в наші дні тим, що ці гасла прямо включають у свої програми як **свою** зброю російські партії різних гатунків. Вісниківство проблему української державности з царини мрій перевело в царину практичної діяльности — і це його велика заслуга.

Правда, воно не було спроможне наповнити ці поняття конкретним правним, соціальним, класовим змістом; спираючися тільки на волю, воно не могло зробити поняття держави повнокровним і живим. Якби вісниківство здобуло сьогодні державу, то воно завтра не знало б що з нею робити — або мусіло б удатися під крило прямовань менше голосних і менше масових, але зате виповненіших змістом (Липинський, Хвильовий і інші, не згадуючи про чужих теоретиків). Але заслуга вісниківства в тому, що воно вимогу держави передусім поставило і прищепило широким колам людности *).

Вісниківство рішуче виступило проти ідеалу “бідного мужичка”, “меншого брата-страдника”, проти ототожнення нації з її біднішими, незаможними верствами. Воно категорично заперечило народницькі ідеали, які великою мірою визначали Українську національну революцію 1917-1921 рр. і зробило неможливим їх відновлення, тим надзвичайно багато допомігши зміцненню укра-

*) Уже в зв'язку з попередніми тезами, а надто в зв'язку з цією мені, напевне, скажуть, що я приписую вісниківству те, що йому не належить, що висловлювано перед ним або одночасно — в переконливішій формі. І почасти матимуть рацію. Але я вже застеріг, що мене не цікавить питання пріоритету: Колюмб чи Америкго да Веспуччі. Вистачає того факту, по здобутком мас ці тези стали в оформленні і з ім'ям вісниківства.

їнського визвольного руху. І це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому воно вдалося, як ми вже бачили, до протилежної крайности, перетворюючи народ на отару, стрижену або батожену, на сліпе знаряддя в руках купки несамовитих фанатиків з ордену одержимих волею до державности. Істина лежала посередині, в тезі про гармонію різних соціальних і класових груп у межах цілісного організму. Підхід вісниківства в своєму послідовному застосуванні мав би привести до нового бунту мас, до нової громадянської війни. Але вісниківство було надто короткотривале, щоб могло позначитися такими фатальними наслідками, а його великою заслугою лишилася емансипація інших, нелегальних клас і груп нації.

Але може найбільшою заслугою і практичним здобутком вісниківства була диференціація і розмежування українського суспільства, а надто його інтелектуалів. Аморфності, розпливчастості українського суспільства з-перед 1917 року вісниківство протиставило програму своєї ідеології, виразну, до безжальности чітку. Неможливо стало бути “українцем взагалі”, “просто українцем”. Можна було або належати до вісниківського табору, або недвозначно протистояти йому. Конечно треба було щось вибрати, якимось самоозначитися. За улюбленими термінами Д. Донцова, стати гарячим або холодним. Середній стан виключався. Невиразна, драглиста маса стягалася до полюсів, кристалізувалася, оформлялася, набувала певних, окреслених контурів. Кожний мусів усвідомити собі, куди він належить і чого він хоче. Кожний мусів уже не просто існувати (“коптить небо”, за означенням Гоголя), а чогось хотіти. Від хотіння був один крок до діяння. Дія змінювала мрії. Виділялися і визначалися люди, і ці люди бралися до координованої дії. Український світ розколювався на так і ні. Відроджувалися героїка і подвиг. Поставали легенди і міти. Україна ставала на боротьбу.

* *
*

І саме це визначило вичерпаність і недостатність вісниківства. Його кінець знаменувала не яканебудь зовнішня сила, не Сталін і не Гітлер, а виконання ним своїх завдань і непридатність до нового етапу. Рішальне слово належало тут війні 1939-1945 років.

Війна 1939-45 рр. залишиться в історії України не тільки як страшне нищення народу й добра народного двома чужими народів силами, а і як перший після довгої перерви вияв об'єднання народу під своїм національним прапором. Процес цей нерівною мірою охопив різні українські землі, він ще не поїв увесь народ в цілості, як одну істоту, але він охопив уже такі великі верстви, що викликав світовий резонанс. Український визвольний рух, що був спочатку мрією українофілів, закоханих у народні пісні й вишивки, потім дією мрійників про світову справедливість, потім шаленим патосом секти фанатиків, нарешті торкнувся ґрунту, черпнув з широких народних джерел. Антей нарешті знову знайшов дотик до матері-землі — і ще небачені сили заграли в його м'язях, пробігли його напнутими жилами.

Рух, що свого часу опікся на зустрічі з масами, рух, що, здавалося, почав розвиватися поза масами, знов з цими масами зустрівся. Але маси не прийшли в рух отарою баранів. Маси принесли з собою не зфальшований “дух нашої давнини” — в дійсності дух інквізиційних костриць і гільйотин чужих революцій — вони принесли з собою справжню українську духовість, вони принесли з собою віру в себе як у народ, гармонійність душі української людини.

Тим самим були заперечені основи вісниківства: кастровості був протиставлений антеїзм, препарований і висушений людині — цілісна й гармонійна, розколові й нетерпимості — єдність усіх національних сил, сліпій вірі — творчий сумнів, той самий, який свого часу примусив вісниківців переглянути ідеали “драгоманівського” покоління і який тепер, коли він спрямований у Юрія Липи, а далі у мурівців проти їхньої концепції, вони вважають за найбільший злочин і незаперечну ознаку розкладу. Український націоналізм перестав бути справою партії, а став справою нації. Концепцію нового етапу нашого визвольного руху, яка потребує ще свого докладного опрацювання і деталізації, і визначають передусім оці найголовніші складники: антеїзм, єдність національного фронту, толерантність до своїх партнерів у межах національного фронту, ідеал цілісної української людини і цілісне сприйняття всіх українських традицій: і княжої доби, і козачої, і XIX сторіччя в їх синтезі*), — розуміється, відвіюючи від справді українських

*) Д. Донцова дуже дратує, це слово “синтеза”, і пером Р. О. він пише: “Радять шукати якогось “спектру”, “гами”, “синтези”, якої

традицій чужі невідповідні впливи і перекривлення, спричинені чужим тиском. Це концепція, яку передбачав ще Шевченко, звертаючися до **всіх** земляків своїх, живих, мертвих і ненароджених, в Україні і поза Україною сущих.

Чи є теоретики цієї концепції в наш час? Вони є. Спробою втілити цю концепцію в життя — був МУР. В статтях Уласа Самчука, Юрія Дивнича, в спробах автора цих рядків, в «Еней і життя інших» Юрія Косача почато опрацювання й розгортання цієї концепції. З цього погляду МУР в ідеалі — не тільки скромне об'єднання письменників, а і символ сучасности, як символом попереднього етапу був — що б не говорили його супротивники, зменшуючи його вагу й характеристичність — все таки Д. Донцов. Саме тому так несамовито виступає тепер Д. Донцов і його охвістя (всякі Р. Є., З. О. і інші майстри анонімового наклепу і забризкування болотом) проти МУРу.

Якщо на попередньому етапі донцовщина була явищем неминучим і постільки корисним, то сліпо й фанатично відроджувана тепер, вона тільки отруєє національний організм і заважає його зростанню й поступові. Не випадково зустріч апологетів донцовщини із “східняками” не зродила найменшого контакту, а тільки відчуженість або й вороженечу. Донцовщина може мати якусь принадність для тих, хто не жив під большевизмом. Можливо, що, скажімо, серед українців Канади й США вона може ще відіграти деяку позитивну роллю, виводячи їх з оспалости й драглистості (Не беруся про це судити з певністю, не бачивши там дійсного стану речей). Але абсолютно неможливо людей, що вирвалися з-під большевизму, полонити й спокусити необольшевицькою системою думок і поведінки.

Донцовщина сьогодні означає зречення народного

— не кажуть. А що ж виходить на практиці? Що не можна проти комунізму мати лише "ні", але й "так"? Творити щось посереднє між націоналізмом і большевизмом?" Звичайні демагогічні засоби старого леопарда, цього разу перенесені до «Українського клича!» Він удає, ніби не розуміє, про яку синтезу йдеться! Отже, для тих, до кого чужі думки туго доходять, пояснюємо ще раз, що мова йде не про синтезу націоналізму з большевизмом, а про синтезу традицій української духовности між собою і то відповідно до вимог і потреб нашої доби. Большевизм не може ввійти в цю синтезу, бо він ніколи не був українським, націоналізм у розумінні Д. Донцова може ввійти тільки тим боком, яким він справді спирався на українські духові традиції, на властивості живої української духовности. І казано про це вже не раз. Принаймні для тих, хто має вуха.

грунту для українського визвольного руху і розкол фронту національної боротьби. Бо про який же народний ґрунт може говорити вчення, яке зневажає народ як “свинопасів” і дивиться на нього, як на свиней, бидло чи отару? Щождо розколу національного українського фронту боротьби, то сам Д. Донцов писав про свою роллю — і цілком слушно — у фразі: “Упорядкування хаосу мусить початися наново з розділення”. Хаос українського світу, вперше після многолітньої перерви створеного в роки Визвольних Змагань 1917-1921, мусів бути упорядкований справді розділенням, диференціацією, поляризацією, відмежуванням творчого від трухлого, сильного від кволого, боєздатного від скиглійського. Це сталося. Сучасний український світ розділений достатньо, окремі течії й спрямовання відмежовані чітко. Дальша диференціація, поскільки вона зв’язана з ексклюзивністю й ворожнечею між собою різних течій і течійок, означає шкідливу й марнотратну витрату сил національного організму на другорядні, а частіше просто непотрібні справи, себто йде тільки на користь нашому ворогові.

Невипадково гасло консолідації стало модним, і його повторює кожний, до останнього “паскаря” й таборового сліпорожденного картяра. Але поки воно реалізується в формі різних штучних організацій, де партнери зайняті тільки підсидженням один одного, закулісними махінаціями й стеженням, чи не хоче мій сусіда обдурити мене, воно не лишається реалізованим, а тільки декларованим. Тільки концепція МУРу як концепція об’єднання всіх творчих сил нації на правах **різних і рівних**, будвши перенесена в усі сфери українського культурного і суспільно-політичного життя, відповідає потребам і вигодам доби.

Не йдеться тут про якийсь провід МУРу як конкретної організації письменників в нашому суспільному житті. Навіть більше: не йдеться про цю конкретну організацію взагалі, бо в своїй практичній роботі вона має багато хиб. Але з усією силою підкреслюємо, що йдеться про МУР як про концепцію, як про провідну організаційну ідею нашого часу, ідею, яка рішуче і остаточно заперечує ідеї попереднього етапу — етапу донцовщини — як ідеї генеральні й визначальні.

Зрештою цей вирок історії міститься в самих же наведених словах Д. Донцова. Він писав: „Упорядкування хаосу мусить початися... з розділення”. Початися. В цьому слові оцінка історичної ролі вісниківства і її ви-

черпаности в наші дні. Ми вже не на етапі початку. Ми в розрості і могли б бути в наступі, якби не витрачали всіх сил на взаємопоборювання, яке є прямою спадщиною попереднього етапу, етапу донцовщини.

Все на світі має свій час. Час донцовщини скінчився. Найбільше шкодить Д. Донцову в наші дні сам Д. Донцов. Шкодить тим, що, не розуміючи і не хочаючи зрозуміти, що український визвольний рух перейшов на новий і вищий етап, стягає цей рух назад, до попереднього етапу. Йому все здається, що перед ним його старі вороги — з породи Шаповала, Винниченка, з породи старогалицького заскорузлого обивательства. Рукою Р. О. він пише: “Великої праці коштувало витягнути українську політичну думку з того ідеологічного трясовиська, в яким застав її 20-й вік і надати їй певну доктрину, мілітантний характер, організаційні форми, визначити її "за" і "проти". І ось коли, здається, наша політична ідея почала приймати окреслену й ясну форму, **проти неї розпочався систематичний похід в деяких кругах еміграції в Німеччині:** проти її (?) виразної ідеї, проти її мілітантного характеру, і проти її організаційних форм” (Підкреслення автора).

Д. Донцову здається, що український визвольний рух тягнуть назад. Він не може збагнути, що це рух вперед, що це величезний стриб вгору і що це він, Донцов, і саме він із своїм охвістям хоче стягнути рух назад. Він не може зрозуміти, що нова концепція включає в себе його концепцію, але як перейдений етап, і тому є вища, потужніша, величніша і єдина здатна перемогти. Д. Донцову здається, що прийняття як рівних різних відтінків української ідеї, яке несе як основу своєї концепції МУР, є проповідь безідейності, — тоді як у дійсності це є величезне збагачення ідеї, яка з абстрактної стає конкретною і з схематичної многогранною, яка перестає бути кабінетною й безгрунтянською, а набирає живущих сил з ґрунту, як це властиво всякому атеїстичному рухові. Д. Донцов не може зрозуміти, що не те саме хаос різноспрямованих сил, — таким він застав українство на початку своєї публіцистичної діяльності, — і єдність різнохарактерних, але на одне скерованих сил — до якого етапу українство переходить тепер *).

*) Не казатиму вже про те, що позбавлене руху живої думки, змертвіле в своїй накрохмаленості вісниківство перетворюється за влучним висловом М. Барзена на постійне “парадування”, на “Fas-

А ця концепція різнохарактерних, але на одне скерованих сил, це і є концепція МУРу. І сила МУРу в тому, що в цей єдиний національний фронт він може прийняти і Дмитра Донцова і донцовців-вісниківців, знаючи, що коли в них ще є життєздатність, сили й думки, то вони знайдуть відповідний сприятливий ґрунт і принесуть свою, хоч малу користь у загальному русі проти спільного ворога, а коли в них життєздатних сил уже цілком нема, то й ґрунту вони не знайдуть і шкоди особливої не завдадуть. Так, МУР Д. Донцова і донцовців у свій склад прийняти може. І в цьому — вияв сили його концепції. Але чи може Д. Донцов увійти в МУР? Сумніваємося в цьому. І тут — ознака його вичерпаності і — сьогодні — непотрібності, неспроможності впоратися з сьогоднішніми завданнями.

Етап вісниківства в нашому громадському житті минає. Живемо на етапі МУРу. І боротьба епігонів вісниківства з концепцією МУРу означає, беручи об'єктивно, послаблення українського національного фронту і тим самим підтрим ворогів українства і передусім головного ворога — російсько-більшевицького.

Квітень-травень 1948.

sadenkunst". Під назвою "обрядовості" ці процеси проаналізував Р. Лісовий у своїй уже згадуваній статті. Ми б тільки не погодилися, коли він шукає в цій рисі вічну властивість української національної вдачі.